

Magdalena Puda-Blokesz
Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej, Kraków
mpuda@up.krakow.pl

**JĘZYKOWE DZIEDZICTWO MITOLOGICZNE
W SŁOWNIKU JĘZYKA POLSKIEGO
SAMUELA BOGUMIŁA LINDEGO – LEKSYKA**

Słowa kluczowe: mitologizm, leksyka, leksykografia, S.B. Linde
Keywords: mythologism, vocabulary, lexicography, S.B. Linde

Słownik języka polskiego Samuela Bogumiła Lindego (dalej SL) jest „dziełem wyjątkowym. Przełomowym a zarazem nietypowym w dziejach polskiej leksykografii” (Matuszczyk 2006: 13). Celem autora było stworzenie słownika narodowego obejmującego trzysta lat mowy polskiej, od wieku XVI po początek wieku XIX. Starsze opracowania leksykograficzne, np. Jana Mączyńskiego (1564), Grzegorza Knapskiego (1621–1643), Michała Abrahama Trotza (1744–1764) i Jerzego Samuela Bandtkego (1806), z założenia miały pełnić funkcję słowników wspierających naukę języków obcych. SL natomiast przedstawia stan języka narodowego – głównie w jego aspekcie historycznym (Strzyżewski 1994: 148). O wyjątkowości SL i jego twórcy świadczą liczne prace (m.in. Hrabec, Peplowski 1963; Peplowski 1977; Lewaszekiewicz 1980, 1981; Rzepka, Walczak 1981, 1982; Ptaszyk 1992; Matuszczyk 1994, 1998, 2003, 2005, 2006; Strzyżewski 1994; Bańko 2014), w których przybliżyła się czytelnikowi sylwetkę samego autora, omawia ogólne założenia metodologiczne SL czy wreszcie szczegółowemu oglądowi poddaje wybrany wycinek dzieła. W tej ostatniej grupie opracowań trudno jednak znaleźć artykuł poświęcony warstwie leksykalnej motywowanej mitologicznie.

Zarówno mity, jak i mitologizmy zasługują na miano dziedzictwa, czyli dobra kultury pozostawionego przez poprzednie pokolenia (zob. USJP). *Mitologizmy* rozumie się jako utwalone i odtwarzalne jednostki danego języka o dającym się ustalić pochodzeniu od nazw własnych, od realiów i od zdarzeń motywowanych treściami mitologicznymi, reprezentowane przez wyraz lub połączenie wyrazowe i reprezentujące utwalone w danym języku znaczenie (Puda-Blokesz 2014: 54).

Filologiczna kwerenda sześciu tomów dzieła (ok. 60 tys. haseł, ok. 200 tys. cytatów, ponad 800 źródeł, ok. 400 autorów (Strzyżewski 1994: 148)) odsłoniła obraz językowego dziedzictwa mitologicznego uwiecznionego na kartach pierwszego w dziejach polskiej leksykografii ogólnego słownika języka polskiego.

Analizie poddano odnalezione w SL mitologizmy jednowyrazowe, czyli leksemy motywowane mitologicznie. Należy uściślić, że przedmiotem kwerendy stały się mitologizmy języka polskiego¹, które w SL zostały leksykograficznie wyodrębnione, a więc:

1) występują w wyróżnionej pozycji wyrazu hasłowego rozpoczynającego artykuł hasłowy (zapisano je wersalikami), np. FORTUNA (SL-I: 667), HERKULES (SL-II: 180), (zob. przykład 1) PARNAS (SL-IV: 48);

HERKULES, a, m., 1) bohater Grecki, syn Jowisza i Alkmeny, po śmierci w poczet bogów policzony. *Kras. Zb. 1, 364. der Griechische Held Herkules. Jeremiasz Wiśniowiecki, Herkules Polski. Ossol. Boh. 1, 458. — 2) Botan. Herkules, Herkulea, ziele ob. Léczywrzód.*

Przykład 1. Notacja leksykograficzna hasła *Herkules*

2) znajdują się wewnątrz artykułu hasłowego i gniazda skupiającego jednostki pochodne słotwórczo jako podhasło wyodrębnione za pomocą wersalików i składane w ciąg, czyli bez przeniesienia do nowego wiersza, np. **NAJADA² w hasło NAJACHAĆ *ob. najechać* (SL-III: 238) (zob. przykład 2), MERKURY w hasło MERKURYAŁ (SL-III: 70), KUPIDO w hasło KUP³ (SL-II:550).

1 Analizą nie objęto przywoływanych w sąsiedztwie polskich mitologizmów ich odpowiedników pochodzących z różnych języków słowiańskich.

2 Niektóre mitologizmy opatrzone w SL dwiema gwiazdkami w indeksie górnym. Oznaczenie to Linde tłumaczy następująco: „** dwie gwiazdeczki czyli asteryski u góry początkowej głoski słowa, znamionują, że używanie to poetom czyli wierszopisom uchodzi” (SL-I: LXXIV). O funkcji innego oznaczenia – pojedynczej gwiazdki – będzie mowa w dalszej części artykułu.

3 Zgodnie z kompozycją edytorską wysunięty został wyraz hasłowy *kup* w znaczeniu ‘kupno, kupowanie, sprzedaż’ – leksem ten otwiera gniazdo wyrazów, np. *kupa, kupcowy, kupczyć, kuper, kupić, kupować* itd. W obrębie artykułu w sąsiedztwie czasowników *kupić, kupować*, w nawiasie okrągłym odnotowano mitologizm *Kupido* (oraz jego zdrobnienie *Kupidynek*) z lapidarnym wyjaśnie-

NAJACHAĆ, *ob.* Najechać. "NAJADA, Nimfa leśna wodna, *Ross.* Русалка. NAJADAĆ się, *ob.* Najesć się. NAJADŁY, a, e, nasytny, mogący się najesć, zu ersättigen, *oppos.* nienajadły, uuerfättlich. n. p. Bóg Erysychtona nienajadłym uczynił. *Otw. Ow.* 339, *Ross.* неаѣда gosomak.

Przykład 2. Notacja leksykograficzna podhasła *najada*

Zgromadzone mitologizmy jednowyrazowe zajmujące wskazane pozycje w makro- i mikrostrukturze SL tworzą zbiór ponad 90 jednostek języka⁴ (zob. aneks) – najwyraźniej uznanych przez autora dzieła za godne odnotowania i opisu elementy polskiego systemu językowego⁵.

BACHUS, BACH, a. m. 1. **BACHUSEK**, ska, m. 1. *dem.* *Carn.* Pust., bożek wina, *Bachus*, der Gott des Weins. Cudowna Bacha ma to w sobie czasa, Ze wszystkie ze łba kłopoty wystrasza. *Zab.* 9, 36. *Zabl.* Wolny ojciec, *Bachus*. 1. *Leop.* 2. *Mach.* 14, 34. Od Bachusa pierwszy zaraz stopień do Wenery. *Warg. Wal.* 36. §. 2. *Metonym.* wino, winko, *Wein*. Jemu Bachusek smakuje. *Dar. Lot.* 19. **BACHUSOWAĆ**, ował, uje, *Intrans.* *Niedok.* hulać, luszykować, *schwärmen*, luftig leben. Wspomnij na Dubno, jakoś tam bachusował. *Pimin. Kam.* 35. **BACHUSOWY, BACHOWY**, a, e. od Bachusa, *Bachus*: kochają się w Bachowych trunkach. *Petr. Pol.* 2, 170. Dni Bachowe szalone. *Tward. Wł.* 19.

Przykład 3. Artykuł hasłowy poświęcony leksemowi *Bachus* z podhasłami będącymi derywatami tej nazwy

niem znaczenia nazwy 'bożek miłości', słowiańskimi odpowiednikami i bardziej szczegółowym opisem-cytatem.

- 4 Wszelkie zaprezentowane w tekście dane liczbowe mają wartość orientacyjną, wskazującą istotne cechy badanego wycinka rzeczywistości językowej.
- 5 Nie wzięto pod uwagę mitologizmów, które znalazły się w innych pozycjach w notacji leksykograficznej; np. stanowiły część składową artykułu hasłowego wspomagającą wyjaśnienie znaczenia wyrazu hasłowego lub podhasłowego, jak w podhasle *bożek* (SL-I: 151), gdzie zostały wymienione liczne imiona bożków słowiańskich, na które – jak czytamy we wstępie do SL – Linde natrafił „w czytaniu” (SL-I: XII).

Do zbioru zaliczono jedynie wyrazy podstawowe, np. *Bachus*, a nie derywaty, np.: *bachusowy*, *bachowy* czy *bachusek*, które niejednokrotnie występują w postaci podhasel (zob. przykład 3) i wypełniają gniazdo leksemów pochodnych. Jeśli zatem spojrzymy na zawartość omawianego zbioru mitologizmów pod kątem gramatycznym, to okaże się, że tworzą go rzeczowniki.

Zgodnie z kryterium genetycznym wśród mitologizmów jednosegmentowych można wyróżnić jednostki języka, których źródłem są **mitologie klasyczne** (grecka i rzymska), **mitologie słowiańskie** oraz **inne mitologie**. Do pierwszej grupy należą m.in. *Astrea* (SL-I: 32), *Apollon* (SL-I: 23), *Hekate* (SL-II: 177), *Mars* (SL-III: 47), *Janus* (SL-II: 236), *Gracya* (SL-II: 115), *Muza* (SL-III: 186), *Hydra* (SL-II: 193, *ob. siedmiołbica* SL-V: 256), *Furya* (SL-I: 680), *Minotaur* (SL-III: 121, *ob. ludobryk* SL-II: 673), *ambrozja* (SL-I: 16), *nektar* (SL-III: 313), *trójzłób* (SL-V: 708), *Ereb* (SL-I: 631), *Eliz* (SL-I: 629), *Helikon* (SL-II: 178). Z **mitologii słowiańskich** wywodzą się takie mitologizmy, jak np. *Dadźibóg/Daćbóg* 'bożek szczęścia, u Rossyan, aż do chrztu Włodzimierza'⁶ (SL-I: 406) oraz *Ladon*:

*LADON u dawnej Rusi bożek swadziebny, weselny, *Hymen*, *Bachus*. Ruś pamiątkę pogaństwa i po dziś dzień zachowując zwłaszcza w pieśniach swadziebnych Ladona wyrażają, gdy lub to dłońmi w stół, lub też rękę w rękę bijąc, na każdym wierszu pieśni Ladona opiewają. *Błaż. Tłum. Krom.* 550 (SL-II: 580)⁷.

Wiele z nich to **słowiańskie ekwiwalenty nazw bóstw greckich i rzymskich** potwierdzające adaptację mitologii klasycznych na grunt słowiański, np.:

*DZIDZILIA pod tym imieniem Słowiańskie narody Wenerę chwaliły. *Biel. Kr.* 34. *Zezylia. Krom.* 55. Zizilią, Wenerę, boginią miłości Sarmatowie zwali, której modły czynili dla płodu, i wszelkich rozkoszy cielesnych od niej żądali. *Stryjk.* 136 (SL-I: 595);

*DZIEWANNA Dyanę, boginią łowów, zwali Sarmatowie językiem swym Ziewonią albo Dziejanną. *Stryjk.* 136. [...] Chwalili Słowacy Dyanę, nazywając ją Ziewonią. *Krom.* 55 (SL-I: 610–611);

*JESSA Chwaliły narody Słowiańskie między innymi za boga Jowisza, nazywając go Jessą. *Krom.* 55. *Biel. Kr.* 34. Mazurowie Jowisza, którego oni zwali Jessa, chwalili za wszechmocnego i za dawcę wszech dóbr. *Stryjk.* 136 (SL-II: 268);

MARZANA/MARZANNA Chwaliły narody Słowiańskie Cererę, nazywając ją Marzaną. *Krom.* 55 ([...] *ob. Ziewanna*). Sarmatowie Cererę boginią ziemną, wynalezicielką zboża wszelkiego, zwali Marzaną; tej też w Gnieźnie z wielkim kosztem zbudowany kościół, gdzie jej na chwałę dziesięciny wszelkiego zboża po żniwach ofiarowali, prosząc na drugi rok o żyzne urodzaje. *Stryjk.* 136. Chrystusowi ustąpił Grom, Ladon, Marzanna, Pogwizd, Ziewanna. *Stryjk. Gon. K.* 3 (SL-III: 51).

6 Po przykładach podaje się jedynie wycinki z artykułu hasłowego.

7 Rozwinięcie skrótów źródeł tekstowych znajduje się w (SL-I: LXV–LXXIII).

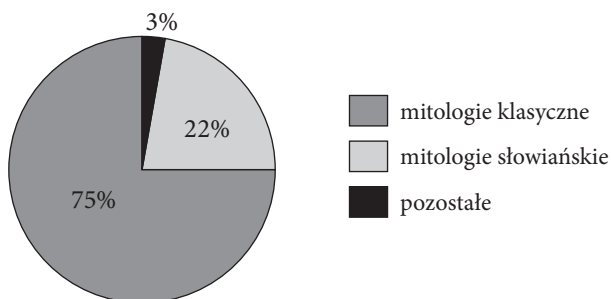
W SL można odnaleźć także nieliczne leksemy pochodzące z **innych mitologii**, np.:

DRUID pogański kapłan, które imię niektórzy chcą wyprowadzić z Słowiańskiego *dru, deru* = drwa, drzewo, że pod drzewem świątości odprawowali (SL-I: 541);

*MAMON⁸ — §. Mamonem poganie zwali onego boga zmyślonego, któryby miał majątność dawać; Grecy go zwali Plutonem. *Budn. ad Matth.* 6, 24 (SL-III: 38).

Wśród mitologizmów jednosegmentowych (wyrazów podstawowych, znajdujących się w pozycji hasłowej lub podhasłowej) odnotowanych w SL najczęściej jest jednostek języka o proveniencji antycznej (greckiej i rzymskiej) – aż 75%. Mitologizmy słowiańskie występują w mniejszej liczbie (ok. 22%). Niewielki procent stanowią jednostki motywowane mitologicznie wywodzące się z innych mitologii (ok. 3%). Proporcje te wskazują na dominację mitologii klasycznych nad innymi mitologiami, które zostały wyparte przez kulturę klasyczną (zob. wykres 1)⁹.

Wykres 1. Mitologizmy wywodzące się z różnych mitologii odnotowane w SL w pozycji hasłowej i podhasłowej

Potwierdza to również poprzedzanie większości mitologizmów jednowyrazowych pochodzących z mitologii innych niż grecka i rzymska znakiem graficznym w kształcie gwiazdki, tzw. asteryskiem, np. **Ladon* (SL-II: 580), **Ziewanna* (SL-VI: 1061–62). Linde informuje, że w ten sposób oznaczone jednostki języka to określenia wychodzące z użycia:

* jedna gwiazdeczka u góry pierwszej litery słowa, oznacza, że słowo to, lub wcale nie, lub przynajmniej w przytoczonym kształcie albo znaczeniu, dziś nie jest używane (SL-I: LXXIV)¹⁰.

8 W artykule hasłowym w pierwszej kolejności przywołano etymologię leksemu *mamona* „słowo języka Syryackiego, (jeżeli nie z *Greck.* [...]), znaczące bogactwo, pieniądze. *Kras. Zb.* 2, 3” (SL-III: 38).

9 Wyraz *klasyczny* został użyty w rozumieniu: ‘odnoszący się do starożytnej kultury greckiej (zwłaszcza okresu od V do IV w. p.n.e.) i rzymskiej (zwłaszcza od I w. p.n.e. do I w. n.e.)’ (USJP).

10 Zgodnie z intencją autora oznaczenie to ma poprzedzać archaizmy: głównie leksykalne, rzadziej semantyczne. Dodać warto, że gwiazdką Linde opatrzył również zaproponowane przez siebie

Zbiór mitologizmów jednosegmentowych budują nazwy mitologiczne, w tym *nomina propria*, czyli mitonimy, oraz ich wersje zapelatywizowane. Wśród nich można wyodrębnić następujące grupy (zob. wykres 2):

a) **teonimy**, czyli imiona bogów i bóstw (np. *Apollon, Atlas, Ceres, Dyana, Fortuna, Flora, Juno, Jowisz, Mars, Marzanna, Merkur, Muza, Nemezis, Prozerpina, Radogast, Wenus, Zezylia*);

b) **pseudoantroponimy**, czyli imiona istot śmiertelnych albo półboskich (np. *Achates, Amazonka, Charon, Faeton, Sybilla*);

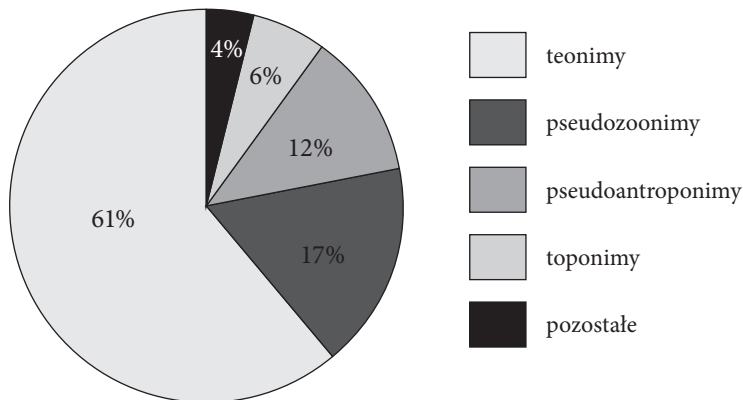
c) **pseudozoonimy**, czyli nazwy mitologicznych stworów (np. *Cerber, Charybdis, Chimera, Feniks, Furya, Minotaur, Pegaz*);

d) **toponimy i pseudotoponimy**, czyli nazwy miejsc (np. *Eliz, Erebus, Helikon, Parnas, Troja*);

e) **nazwy mitologicznych rekwizytów, obiektów i zjawisk** (np. *ambrozja, nektar, trójzłób*).

Największą grupę stanowią teonimy (blisko 61%), daleko za nimi sytuują się pseudozoonimy (ok. 17%), następnie pseudoantroponimy (ok. 12%) oraz toponimy i pseudotoponimy (ok. 6%). Najmniej liczną grupę tworzą jednostki z nazwami mitologicznych rekwizytów, obiektów i zjawisk (łącznie 4%).

Wykres 2. Nazwy mitologiczne w grupie mitologizmów leksykalnych odnotowanych w SL w pozycji hasłowej lub podhasłowej

derywaty słowotwórcze, wprowadzone pod wpływem innych (głównie słowiańskich) języków (zob. SL-I: IV). Bożena Matuszczyk na podstawie badań zasobu jednostek oznaczonych gwiazdką wysnuła wniosek, że kwalifikator w postaci jednej gwiazdki ma kilka funkcji – oznacza nie tylko archaizmy, ale także dialektyzmy, regionalizmy (np. *gumno, kobyлина, krasny, bakuła*) i neologizmy. Autorka przypuszcza, że Linde mógł oznaczać w ten sposób „wyrazy, które były mu obce (albo w polszczyźnie jeszcze nie zdomowione, albo ograniczone terytorialnie)” (Matuszczyk 1994: 81, 75–82); (zob. też Matuszczyk 2006: 108–110; Rzepka, Walczak 1982).

Linde dostrzegał potrzebę ukazania polisemiczności mitologizmów leksykalnych. Ich znaczenie pierwotne podawał najczęściej w pierwszej kolejności, nierzadko ze zwróceniem uwagi na etymologię słowa, np.:

APOLLON / APOLLO Bożek opiekun Muz i wierszopisów; władołuki, rymotworzy, złotowłosy, lutniobrzęki, cytrowłady, syn pięknej Latony, Febus [...] n. p. Lutnistów mistrzu Apollo (Apollinie) *Petr. Hor. 2. L. b.* Marsyas się Apollinesowi w muzyce przeciwia. *Mącz. §.* Nazwisko jednego z największych i najpiękniejszych motylów dziennych. *Zool. 138. Kl. Zw. 4, 389* (SL-I: 23);

NIMFA z *Greck. §. 1* [...] Nazwisko nymf dawane bywało boginiom leśnym, łącznym i górnym. *Kras. Zb. 2, 242.* [...] — **§. Nimfa, nierządnicą. *N. Pam.* [...] — §. 2) *Anatomicie:* Nimfy, dwie marszczki między wargami wielkimi i otworem pochwy macicznej. *Krup. 2, 158* (SL-III: 346).

Znaczenia wtórne, przez Lindego nazywane „niewłaściwymi” w opozycji do „właściwych” (SL-I: VII), wydzielano w różny sposób, o czym Linde pisze we wstępie:

Przejście z jednego znaczenia do drugiego rzadko kiedy liczbami, jaki jest zwyczaj w słownikach, częściej oznaczyłem znakiem paragrafowym §, lub też tylko laseczką poprzeczną —; bo cienie tych znaczeń tak są po większej części delikatne, że może właśnie w ten czas najlepiej są rozłożone, gdy najmniej rozerwane jedne od drugich, razem się z sobą stykają (SL-I: IX).

W praktyce mamy do czynienia z zastosowaniem cyfr arabskich 1), 2), liter a), b), a także połączeniem pauzy ze znakiem paragrafu czy też z różnymi kombinacjami kilku oznaczeń.

W tym miejscu warto skupić uwagę na znanym zjawisku językowym dotyczącym również ewolucji mitologizmów i kształtowania się ich znaczeń wtórnych. Mitologiczne *nomina propria* często ulegały apelatywizacji. Współczesne opracowania leksykograficzne odnotowują wiele nazw własnych: teonimów, pseudoantroponimów czy pseudozoonimów, w których dokonały się przesunięcia znaczeniowe pozwalające używać ich jako rzeczowników pospolitych, np. *Nemesis* ‘imię greckiej bogini zemsty’ → *nemesis, nemezis podn.* ‘o nieubłaganej, karczącej sprawiedliwości’ (USJP); *Herkules* ‘imię greckiego herosa’ → *herkules książk.* ‘człowiek o niezwykłej sile fizycznej; siłacz, atleta’ (USJP); *Sfinks* ‘imię greckiego potwora’ → *sfinks książk.* ‘zagadkowa istota, człowiek zachowujący się w sposób tajemniczy, symbol tajemniczości’ (USJP).

Wśród wielu definicji specjalistycznych znaczeń wtórnych mitologizmów, takich jak *Amazonka* ‘§. ubiór kobiety, składający się z kurtki męzkiej i spodnicy zapinanej’ (SL-I: 15), *Apollon* ‘§. Nazwisko jednego z największych i najpiękniejszych motylów dziennych. *Zool. 138. Kl. Zw. 4, 389*’ (SL-I: 23), w SL można znaleźć jednostki języka, które w wyniku ewolucji polszczyzny wzbogaciły się o znaczenie wtórne (najczęściej metaforyczne lub metonimiczne) i funkcjonują w ogólnej lub książkowej odmianie

polszczyzny, służąc określaniu człowieka, jego cech, zachowań, wytworów i kondycji w świecie:

ACHATES, *vide* Gagatek (SL-I : 4) 2) GAGATEK może z *Lac. Achates*, imię u *Virg. Aen.* 1, 174. zaufanego przyjaciela Eneasza, u nas oznacza poufalego przyjaciela [...]. Często nawet uszczypliwie i żartem, za udającego się za takiego, mizgusia, pochleb-
nisia, nadskakującego, żeby się wkraść w przyjaźń; chlubnego, chełpliwego z niéj (SL-II: 15);

WENUS — §. Wenus, Wenera, *tr.* miłość cielesna [...]. Od Bachusa pierwszy zaraz stopień do Wenery zakazanej. *Warg. Wal.* 36 (SL-VI: 253);

DYANA §. *meton.* Urodna, hoża białogłowa [...]. Kocha się w żabie, rozumie że w Dyanie. *Tr. Dyana* to jego. *Tr.* (SL-I: 579);

FENIKS §. 2. Feniks = rzecz bardzo rzadka [...]. Towary cudzoziemskie, tasiemki, pierze strusie, feniksy, piszczalki etc. płacą ten podatek. *Vol. Leg.* 4, 81 (SL-IV: 649);

MUZA *meton.* Muza, poetyka, i ogólnie każda nauka (SL-III: 186);

MARS *Meton.* Bój, walka, wojna (SL-III: 47);

BAZYLISZEK §. *Transl.* złego wzroku człowiek, złośliwy, coby każdego rad samem spojrzaniem zabić. *Oss. Wyr.* (SL-I: 66);

CHIMERA 2) *Transl. fig.* chimera, chimerka *zdrbn.*, urojenie, kaprys, dziwactwo, humor (SL-I: 239).

Nagromadzenie znaczeń wtórnych, związanych, czyli realizujących się w ściśle określonych kontekstach frazeologicznych i składniowych (Buttler 1976: 241), ukazuje rozległy artykuł hasłowy poświęcony *Fortunie* (SL-I: 667), zgodnie z którym *fortuna* to m.in. ‘los’, ‘przygoda szczęśliwa’, ‘szczęśliwe powodzenie, szczęście’, ‘bogactwo, majątność’, ‘gra’. Na kontekstowość tych znaczeń wskazują odnotowane w artykule hasłowym połączenia wyrazowe, które współcześnie – w podobnym lub tożsamym kształcie – są odczuwane jako jednostki spetryfikowane, np. *ślepa fortuna* („Ślepa Fortuna dlatego, że niewidzi, częściej temu sprzyja, co niewart, niż temu, co zasłużył. *Teat.* 31, b. 15”); *śmiałym fortuna sprzyja* („Śmiałym służy fortuna. *Zab.* 8, 352”); *przyjaźń z fortuną na świecie chodzi* („Stara przypowieść, że przyjaźń z fortuną na świecie chodzi. *Pot. Zac.* 145”)¹¹. Leksykograf pisze o konieczności wydzielenia owych znaczeń wtórnych oraz o sposobie ich oznaczania:

11 W NKPP wskazano ok. 20 miejsc w SL, w których odnotowano połączenia wyrazowe z leksemem *fortuna*. Większość tych połączeń znajduje się jednak poza artykułem hasłowym poświęconym *fortunie*, zob.: *fortuna kołem się toczy* (NKPP-I: 571; SL-IV: 405); *tam ludzie, gdzie fortuna (szczęście)* (NKPP-I: 574; SL-VI: 266).

W przejściu ze znaczenia właściwego na niewłaściwe, częstokroć różnicę uważałem między używaniem figurycznym, przechodzącym nawet czasem na allegoryczne, a przenośnym; w przenośnym zaś znowu rozróżniłem nieraz metonimią, synekdochę, ironią (SL-I: VII).

Niespecjalistyczne znaczenia wtórne mitologizmów Linde nieraz wskazuje przez skrótowy typu: *meton.* (metonimiczne), *transl.* lub *tr.* (prawdopodobne rozwinięcie to *translacja* z łac. *translatio* 'przeniesienie' – zmiana znaczenia pierwotnego mitologizmu na drodze metaforyzacji).

SL jest „dziełem wyjątkowo niespójnym pod względem koncepcyjnym” (Matuszczyk 2006: 15; zob. też Peplowski 1977). W stosowanym w SL opisie leksykograficznym mitologizmów również zauważa się nieściśłości, które skutecznie zaburzają ekscerpcję słownika. Na samym początku kwerendę utrudnia już to, że mitologizmy czasem są wplatane w gniazda pozornie spokrewnionych ze sobą wyrazów (np. *Kupido* w sąsiedztwie *kupować* (SL-II: 550), *najada* w sąsiedztwie *najechać* i *najadać* (SL-III: 238)). Ponadto artykuły hasłowe mitologizmów (również tych pełniących funkcję podhasła) są realizowane różnorodnie. Uogólniając, można ustalić cztery najczęściej stosowane schematy notacji leksykograficznej mitologizmów¹²:

a) wyraz (pod)hasłowy + odsyłacz + jednostka języka, do której się odsyła (ekwiwalent niedefiniujący), np.:

ACHATES, *vide* Gagatęk (SL-I: 4) (zob. przykład 3);

AEOL *v.* Eol (SL-I: 6);

CHARYTY *ob.* Gracye, Wdzięki (SL-I: 235).

W tym przypadku mamy do czynienia z odsyłaniem do innych nazw określających mitologiczne desygnaty, a dopiero pod tymi nazwami możemy się spodziewać realizacji dwóch przedostatnich schematów notacji (c, d). Pierwszy przykład pokazuje, że wyjaśnienie leksemu *Achates* (SL-I: 4) zostało umiejscowione dość niefortunnie – w innym tomie, pod wyrazem, którego związek z mitologizmem uznano za prawdopodobny: 2) GAGATEK „tka, m., może z łac. *Achates*” (SL-II: 15).

b) wyraz (pod)hasłowy + odsyłacz + jednostka języka, do której się odsyła (nieznacznie definiująca), np.:

CERBER, *ob.* trójgłowy pies (SL-I: 229);

*CYKLOP, *ob.* Okrąglook (SL-I: 338);

HYDRA *ob.* Siedmiułbica (SL-II: 193).

12 W schematach nie uwzględniono zestawienia leksemu z jego odpowiednikami z innych języków (głównie słowiańskich).

Jednostki, do których się odsyła w podanych przykładach, przez swoją osobliwą strukturę (*composita* przymiotnikowe lub rzeczownikowe) i znaczenie strukturalne niejako wskazują na osobliwe cechy stworów mitologicznych noszących określone nazwy. Można zatem uznać, że implikują one ważny element definicji znaczenia, jakim jest *differentia specifica*. Po sprawdzeniu odsyłacza wskazanego przez leksykografa nierzadko natrafiamy na rozbudowane artykuły hasłowe – gniazda, w których w natłoku podhaseł trudno znaleźć to, co nas interesuje. Mało tego, często nie znajdujemy tam cennych informacji dodatkowych – definicji realnoznaczeniowej ukazującej znaczenie przedmiotowe mitologizmów, ale jedynie cytaty, w których realizują się coraz to nowe złożenia określające nazwę mitologiczną (np. *trójgłowy* znajduje się w artykule hasłowym *troić* (SL-V: 706–708)).

c) wyraz (pod)hasłowy + lapidarna definicja znaczenia, np.:

HEBE, *Greck.*, bogini młodości (SL-I: 176);

NEMEZYS, imię bogini sprawiedliwości (SL-III: 313);

NEPTUN, *m.*, bożek morza (SL-III: 313).

d) wyraz (pod)hasłowy + rozbudowany artykuł hasłowy poświęcony mitologizmowi (zob. przykład 1).

W kontekście omawiania sposobów notacji leksykograficznej mitologizmów leksykalnych w SL warto zatrzymać się nad sposobem informowania o tym, że dana jednostka języka jest właśnie mitologizmem. Z wielu przywołanych powyżej przykładów wynika, że **leksykograficzne dowody na mitologiczny rodowód leksemów** są w głównej mierze oparte na wskazaniu **słownikowej definicji znaczenia**, najczęściej w postaci cytatu z dzieła. Same definicje-cytaty czasem mogą się wydawać niewystarczające, dopiero połączenie treści w nich zawartych umożliwiłoby sformułowanie w miarę pełnej definicji słownikowej znaczenia konkretnej jednostki języka. Linde w niektórych przypadkach konstruuje własne definicje leksykograficzne, jednak najczęściej są one dość ubogie. Głównym elementem definicji znaczenia mitologizmów wskazującym, że mamy do czynienia ze sferą wierzeń i mitów, są leksemy hiperonimy: *bóg*, *bogini*, *bożek* itp. z określeniami precyzującymi, np. *Astrea* ‘bogini sprawiedliwości’ (SL-I: 32), *Bachus* ‘bożek wina’ (SL-I: 41), *Dyana* ‘bogini łowów’ (SL-I: 579) czy *Flora* ‘bogini kwiatów’ (SL-I: 659). Rzadko pojawiają się kwalifikatory genetyczno-odmianowe typu *mitol.*, np. *Atlas* „— § 2. W *Mitol.* Olbrzym barczysty podpierający świat” (SL-I: 33) czy *mytholog.*, np. *Parka* „*Mytholog.* [...] Parki, trzy siostry piekielne, przędzą życia ludzkiego szafujące. *Hor.* 1, 287” (SL-IV: 48)¹³; częściej można spotkać *explicite* wyrażone w definicji wskazanie na mitologiczność, typu

13 W wykazie skrótów Linde nie wskazuje użycia kwalifikacji genetyczno-odmianowej typu *mitol.*, autor zaznacza jednak, że „reszta skrótów [...] tak jest w słownikach zwyczajna, że [...] nie potrzebuje tu osobnego objaśnienia” (SL-I: LXXIV).

według mitologii, np. *Faun* „według mitologii, byli dzicy i leśni mężowie kosmaci, z nogami koziemi. *Otw. Ow.* 14” (SL-I: 647), *Fortuna* „bogini dobrego mienia, według mitologii córka Jowisza. *Kras. Zb.* 1, 299” (SL-I: 667), *Gieniusz/Geniusz* „według mitologii, duch, każdego człowieka mający w swojej straży. *Kras. Zb.* 1, 314” (SL-II: 44). Doprecyzowanie, o jaką mitologię chodzi, jest niejednokrotnie wyrażane poprzez nazwanie użytkowników danego mitologizmu: najczęściej wymienia się Słowian, Greków, Rzymian i pogan, np. w haśle **Dzidzilia* (SL-I: 595) i **Mamon* (SL-III: 38) – zob. wyżej, s. 154 i 155 – lub:

GRACYA — b) Gracya, wdzięk, przyjemność [...] Gracya jest to ów wdzięk, z którym rzecz się każda czyni. Wdziękowi temu Grekowie cześć bozką oddawali, w osobach trzech niewiast, towarzyszek Wenery [...]. *Czart. Pann. praef., Teat.* 24 (SL-II: 115);

MARS §. 1) bożek wojny i żołnierstwa u Rzymian. *Kras. Zab.* 2, 125 (SL-III: 47).

Do najczęściej przywoływanych źródeł tekstowych, które Linde cytuje w celu definiowania znaczeń lub przedstawienia dokumentacji użycia mitologizmów leksykalnych (mając na uwadze ich pierwotne konotacje mitologiczne), należą prace pochodzące z wieków od XVI do XVIII, autorstwa m.in. Macieja Strykowskiego (XVI w.), Waleriana Otwinowskiego (przełożył *Georgiki* Wergiliusza i *Przemiany* Owidiusza, XVI/XVII w.), Marcina Kromera (XVI w.), Marcina Bielskiego (XVI w.), Ignacego Krasickiego (XVIII w.), Franciszka Zabłockiego (XVIII w.). Najczęściej przywoływanym polskim czasopismem literackim są „Zabawy Przyjemne i Pożyteczne” (wybór wydany w Warszawie, 1769–1777). Rzadziej pojawiają się odwołania do tekstów Sebastiana Klonowica (XVI w.) czy do Jakuba Żebrowskiego (przełożył *Przemiany* Owidiusza, XVII w.). Linde sięgał również do starszych opracowań słownikowych, między innymi do łacińsko-polskiego leksykonu Jana Mączyńskiego i dykcjonarza Michała Abrahama Trotza. Dobór dokumentacji tekstowej ukazuje renesansowy powrót do korzeni klasycznych w polskiej twórczości, piśmiennictwie i praktykach przekładowych oraz podtrzymywanie nawiązań mitologicznych w kolejnych wiekach. Mitologizmy słowiańskie Linde najczęściej przywoływał za XVI-wieczną łacińską kroniką Marcina Kromera (a właściwie za jej tłumaczeniem na język polski z 1611 r.¹⁴) oraz za XVI-wieczną kroniką Macieja Strykowskiego¹⁵, rzadziej za kronikami Marcina Bielskiego (*Kronika wszystkiej świata, Kronika polska*, wyd. z XVIII w.).

14 *Kronika De origine et rebus gestis Polonorum...* (1555 r., kilka wydań obcojęzycznych w XVI w., przekład polski Marcina Błażewskiego *O sprawach, dziejach i wszystkich inszych potocznościach koronnych polskich...* 1611 r.) obejmowała dzieje Polski od czasów najdawniejszych do 1506 r.; była przeznaczona głównie dla cudzoziemców (zob. *Złota encyklopedia PWN* 2002, hasło: *Kromer*).

15 *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi* (1582) obejmowała dzieje Rzeczypospolitej Obojga Narodów do 1581 r. Była kompilacją kronik Jana Długosza, Macieja Miechowity i innych; osiągnęła dużą poczytność u szlachty, „przez wiele stuleci była tworzywem dla historyków i poetów, oddziaływała na dziejopisarstwo Rusi, gdzie ją wielokrotnie tłumaczono i przepisywano” (*Złota encyklopedia PWN* 2002, hasło: *Strykowski*).

Podsumowując: na podstawie zawartości SL i treści zarysowanych we wstępie do niego można wnioskować, że Linde zdawał sobie sprawę z wagi owego faktu kulturowego, jakim są mitologizmy, będące świadectwem przynależności Polski do dziedzictwa słowiańskiego i europejskiego dziedzictwa kultury śródziemnomorskiej. Na zawartość SL wpłynęły zapewne: po pierwsze – specyfika czasu życia leksykografa (1771–1847) i tworzenia owego dzieła (wydanego w latach 1807–1815), po drugie – gruntowne wykształcenie humanistyczne Lindego wynikające z jego indywidualnych zainteresowań naukowo-badawczych, po trzecie – obfitość tekstów, w których nawiązywano do mitologii, w tym przekładów dzieł antycznych twórców, po które sięgał leksykograf. Linde żył w czasach, kiedy literatura klasyczna i języki klasyczne (greka i łacina), jako spuścizna poprzednich wieków (głównie renesansu), zajmowały ważne miejsce w kształceniu. Gruntowne humanistyczne przygotowanie wyniósł z toruńskiego gimnazjum, w Lipsku studiował języki klasyczne i słuchał wykładów z literatury klasycznej – zapisał się na wykłady m.in. z literatury greckiej i rzymskiej, greckiej i łacińskiej, z poetyki greckiej i łacińskiej, z retoryki i literatury łacińskiej (Ptaszyk 1992: 19–20). Jako wykładowca na lipskiej uczelni oprócz nauczania języka polskiego prowadził również wykłady objaśniające dzieła niektórych autorów klasycznych (np. Platona, Cyserona). Pracował także jako tłumacz. Z kolei naukowo-badawcze dążenie Lindego do pokazania różnic i podobieństw między językiem polskim a innymi językami słowiańskimi odkryło przed autorem słownika „niejedną ciekawą osobliwość Słowiańską” (SL-I: XII) – np. za ważny ślad zwyczajów i opinii uznał on zebrane przez siebie **ślady mitologii i religii słowiańskiej**. Już po lekturze *Wstępu* można wnioskować, że obecność w polszczyźnie mitologizmów wywodzących się z mitologii klasycznych Linde uznaje niemal za normę, dlatego też nie poświęca miejsca na ich teoretyczne omówienie. Zastanawia go głównie językowa skarbnica mitologii słowiańskich (SL-I: XII). Językoznawca leksykograf postuluje, by twórcy, „w których pismach naród smakuje” (SL-I: XII), częściej sięgali po słowiańskie odpowiedniki zapożyczeń łacińskich:

Podobnież na wyrazy *budować, budynek, dom, mur*, i na niezliczoną liczbę podobnych makaronizmów, znajdując się słowa Słowiańskie; niechby tylko pisarze nasi klasyczni, [...] przystosowawszy takie słowa do geniuszu języka Polskiego, zwolna je wprowadzali (SL-I: XII).

Być może, podając słowiańskie ekwiwalenty mitologizmów klasycznych, autor ma na myśli podobne postulatory¹⁶. Linde w swoim słowniku ukazuje efekt procesu wypierania mitologii słowiańskiej przez ekspansywne mitologie klasyczne i za pomo-

16 W pracy nad słownikiem Lindemu przyświecał jeden główny cel, o którym pisze: „Łącząc wszędzie Polszczyznę z Słowiańszczyzną, snuł mi się ustawicznie pod oczami *rys niejakiś zjednoczonego w myśli mojej powszechniejszego języka Słowiańskiego*, z stosunkami jeszcze rozciąglejszymi co do ogółu mowy ludzkiej” (SL-I: XII–XIII) (zob. też Lewaszkiewicz 1980).

cą możliwych metod opisu leksykograficznego daje temu wyraz: leksykograficzne wskazywanie na mitologiczny rodowód leksemów jest bardziej dosadne w przypadku wyrazów pochodzących z mitologii słowiańskiej, ich zanikanie w przestrzeni językowej jest sygnalizowane gwiazdką. Samuel Bogumił Linde nie tylko uwiecznia w swym dziele językowe dziedzictwo mitologiczne, pokazuje jego bogactwo i różnorodność, ale przez opis ukazuje także ewolucję owej tematycznej warstwy leksykalnej.

Aneks

Alfabetyczny wykaz mitologizmów leksykalnych odnalezionych w SL:

*Achates*¹⁷ (SL-I: 4), *Aeol* (SL-I: 6), *Amazonka* (SL-I: 15), *Ambrozya* (SL-I: 16), *Apollon* (SL-I: 23), *Astrea* (SL-I: 32), *Atlas* (SL-I: 33), *Bachus/Bach* (SL-I: 41), **Bazyliisk/Bazyliszek* (SL-I: 66), *Boruta* (SL-I: 149), *Centaur* (SL-I: 228), *Ceres/Cerera* (SL-I: 229), *Cerber* (SL-I: 229), *Chaos* (SL-I: 233), *Charon* (SL-I: 234), *Charybdys* (SL-I: 235), *Charyty* (SL-I: 235), *Chimera/Chymera* (SL-I: 239), **Cyklop* (SL-I: 338), *Dadzibóg/Dačbóg* (SL-I: 406), *Dalibóg/Dalipan* (SL-I: 409), *Druid* (SL-I: 541), *Dryada* (SL-I: 544), *Dyana* (SL-I: 579), *Dydko* (SL-I: 581), **Dzidzilia* (SL-I: 595), **Dziewanna* (SL-I: 610–611), *Echo* (SL-I: 626), *Eliz* (SL-I: 629), *Eol* (SL-I: 630), *Ereb* (SL-I: 631), *Faeton* (SL-I: 636), *Faun* (SL-I: 647), *Feniks* (SL-I: 648–649), *Flora* (SL-I: 659), *Fortuna* (SL-I: 667), *Furya* (SL-I: 680), *Geniusz/Gieniusz* (SL-II: 44), *Gracya* (SL-II: 115), **Gradyw* (SL-II: 116), *Grom* (SL-II: 125), *Harpia* (SL-II: 174), *Hebe* (SL-II: 176), *Hekate* (SL-II: 177), *Helikon* (SL-II: 178), *Herkules* (SL-II: 180), *Hydra* (SL-II: 193), *Janus* (SL-II: 236), **Jessa* (SL-II: 268), *Jowisz* (SL-II: 276), *Juno* (SL-II: 279), **Jupin* (SL-II: 279), *Jutrzenka* (SL-II: 281), *Kamena* (SL-II: 297), *Kupido* (SL-II: 550), **Ladon* (SL-II: 580), *Larwa* (SL-II: 593), *Lelum Polelum / Lel Polel* (SL-II: 617), **Mamon* (SL-III: 38), *Mars* (SL-III: 47), *Marzana/Marzanna* (SL-III: 51), *Merkury/Merkuryusz* (SL-III: 70), *Minerwa* (SL-III: 120), *Minotaur* (SL-III: 121), *Muza* (SL-III: 186), ***Najada* (SL-III: 238), *Narcys* (SL-III: 273), *Nektar* (SL-III: 313), *Nemezis* (SL-III: 313), *Neptun* (SL-III: 313), *Nimfa* (SL-III: 346), **Nya* (SL-III: 367), *Pachma* (SL-IV: 14), *Pan* (SL-IV: 34), *Parka* (SL-IV: 48), *Parnass* (SL-IV: 48), *Pegaz* (SL-IV: 72), *Pluton* (SL-IV: 168), *Pochwist* (SL-IV: 190), *Pollux* (SL-IV: 308), *Poświst* (SL-IV: 397), *Prozerpina* (SL-IV: 488), *Radogast/Radogost* (SL-V: 20), *Saturn* (SL-V: 222), *Satyr* (SL-V: 222), *Sybila* (SL-V: 536), *Troja* (SL-V: 705), ***Trójość* (SL-V: 707), *Trójzqb* (SL-V: 708), *Wenus* (SL-VI: 253), *Wulkan* (SL-VI: 445), *Zezylia* (SL-VI: 1033), **Ziewanna* (SL-VI: 1061–62).

17 W aneksie przyjęto zapis nazw mitologicznych od wielkiej litery, co nie przesądza o ich statusie: nazwa własna, zapelatywizowana nazwa własna czy nazwa pospolita.

Literatura

- BAŃKO M., 2014, *Samuel Bogumił Linde*, Słownik języka polskiego, Warszawa 1807–1814, „Poradnik Językowy” nr 4, s. 86–92.
- BUTTLER D., 1976, *Struktura znaczeniowa wyrazów*, „Prace Filologiczne” XXVI, s. 239–247.
- HRABEC S., PEPLŃSKI F., 1963, *Wiadomości o autorach i dziełach cytowanych w Słowniku Lindego*, Warszawa.
- LEWASZKIEWICZ T., 1980, *Panslawistyczne osobliwości leksykalne S. B. Lindego i jego projekt stworzenia wspólnego języka słowiańskiego*, „Monografie Slawistyczne” nr 42, Wrocław.
- LEWASZKIEWICZ T., 1981, *Słowiańskie materiały leksykalne w Słowniku języka polskiego Samuela Bogumiła Lindego (źródła – statystyka – zasady wprowadzania leksyki do artykułów hasłowych)*, „Prace Filologiczne” XXX, s. 125–142.
- MATUSZCZYK B., 1994, *Archaizmy leksykalne w Słowniku języka polskiego S.B. Lindego w świetle geografii wyrazowej*, [w:] C. Łapicz (red.), *Polszczyzna dawna i współczesna. Materiały z ogólnopolskich konferencji językoznawczych*, Toruń, s. 75–82.
- MATUSZCZYK B., 1998, *W sprawie koncepcji Słownika języka polskiego S.B. Lindego*, „Język Polski” LXXVIII, z. 1–2, s. 98–103.
- MATUSZCZYK B., 2003, *O definicjach słownikowych w Słowniku języka polskiego Samuela Bogumiła Lindego*, „Roczniki Humanistyczne” LI, z. 6, s. 157–174.
- MATUSZCZYK B., 2005, *Wyrazy kwalifikowane jako archaizmy w Słowniku Lindego*, „Roczniki Humanistyczne” LIV, z. 6, s. 119–127.
- MATUSZCZYK B., 2006, *Słownik języka polskiego S. B. Lindego. Warsztat leksykografa*, Lublin.
- NKPP: J. Krzyżanowski (red.), *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, t. I–IV, Warszawa 1969–1978.
- PEPLŃSKI F., 1977, *Słownik języka polskiego Samuela Bogumiła Lindego*, [w:] *Samuel Bogumił Linde – twórca pierwszego słownika języka polskiego*, „Prace Książnicy Miejskiej im. M. Kopernika w Toruniu” nr 11, Toruń, s. 20–25.
- PTASZYK M., 1992, *Kalendarz życia i twórczości Samuela Bogumiła Lindego*, Wrocław.
- PUDA-BLOKESZ M., 2014, *Mitologizmy frazeologiczne w języku polskim (na materiale leksykografii XX i XXI wieku)*, „Biblioteka Tradycji” nr 137, Kraków.
- RZEPKA W.R., WALCZAK B., 1981, *Nazwy własne w Słowniku języka polskiego Samuela Bogumiła Lindego*, „Prace Filologiczne” XXX, 113–124.
- RZEPKA W.R., WALCZAK B., 1982, *Formy fleksyjne kwalifikowane jako archaizmy w Słowniku Lindego*, „Studia Polonistyczne” X, s. 105–131.
- SL: *Słownik języka polskiego przez M. Samuela Bogumiła Linde*. Wydanie drugie, poprawne i pomnożone staraniem i nakładem Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, t. I–VI, Lwów 1854–1860, wersja elektroniczna: <http://poliqarp.wbl.klf.uw.edu.pl/pl/sownik-lindego/>.
- STRZYŻEWSKI M., 1994, *Sylwetka Samuela Bogumiła Lindego z Torunia*, [w:] C. Łapicz (red.), *Polszczyzna dawna i współczesna. Materiały z ogólnopolskich konferencji językoznawczych*, Toruń, s. 139–153.
- USJP: S. Dubisz (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, Warszawa 2006, wersja elektroniczna.
- Złota encyklopedia PWN*, Warszawa 2002, wersja elektroniczna.

**Linguistic mythological heritage in S.B. Linde's
Słownik języka polskiego 'Polish dictionary'. Vocabulary
Summary**

Linguistic mythological heritage preserved in S.B. Linde's *Słownik języka polskiego* 'Polish dictionary', comprises mainly one-word mythologisms, i.e. mythologically-motivated lexemes. The subject of my query are those Polish mythologisms, and that are lexicographically marked in Linde's dictionary (are entries or subentries). The paper discusses the problem of mythological sources and that of textual lexical mythologisms; it isolates groups of mythological names, and describes Linde's lexicographical notation of the selected linguistic units (among others, their place in the macro- and microstructure of the dictionary, qualification, markings, abbreviations, information on the origin, definition and isolation of secondary meanings).